

MONUMENTE PALEOCREȘTINE DIN DOBROGEA

Conf. dr. pr. Emil DUMEA
Universitatea „Al. I. Cuza” Iași

Bisericile antichității creștine din Dobrogea sunt rodul devoțiunii, al admirației sfinte, al comuniunii credincioșilor față de cei ce i-au precedat la Domnul, purtând coroana însângerată a martiriului. În al doilea rând, aceste biserici reprezintă și locul sacru de întrunire a comunității pentru a celebra Euharistia, pentru a se ruga împreună, pentru a celebra celelalte taine, pentru a-l preamări pe Dumnezeu etc. Ambele aspecte se îmbină armonios, biserica din piatră contribuind astfel la edificarea Bisericii vii, a cărei piatră unghiulară este Cristos, Mielul jertfit pe altar (locul central al bisericii), în al cărui sânge se găsește și cel al martirilor, înmormântați sub altarul bisericilor.

Vom prezenta în continuare, într-o formă succintă, principalele comunități creștine din Scythia Minor și bisericile lor¹, pentru a ne forma o imagine mai clară despre realitatea vieții creștine prezente aici.

1. *Tomis (Constanța)*. Această localitate a fost sediul pentarhului păgân, marele preot al întregului pentapolis, precum și sediul episcopului creștin. Informațiile literare ne vorbesc despre peste 60 de martiri din timpul persecuțiilor lui Dioclețian și Licinius, ceea ce înseamnă, fără îndoială, că aici era cea mai mare comunitate creștină din Scythia Minor. Săpăturile arheologice au adus la lumină fundațiile a patru bazine, din secolele al V-lea și al VI-lea. Două se află în partea estică a orașului vechi, Tomis, iar două în zona portuară. Cea mai mare se află în zona occidentală a orașului vechi. Aceasta, prin dimensiunile ei, este cea mai mare din toată Scythia Minor, având 48,10 m lungime și 23,45 m lățime. Dedesubt, se afla o criptă în formă de cruce, de 50m². Biserica era împărțită în trei nave cu coloane de marmură. Este foarte posibil ca această bazilică să fi fost cea a episcopului. Celelalte trei sunt mai mici.

¹ Facem o enumerare doar a localităților despre care avem dovezi arheologice. Mai pot exista și altele, care sunt trecute în izvoarele literare; însă nu sunt prezente în cartea despre monumentele paleocreștine, publicată de I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, unde autorul ne-a prezentat toate dovezile arheologice creștine din Scythia Minor.

Oricum, dacă Tomis avea patru bazine, dispuse în diferite părți ale orașului, înseamnă că creștinii erau împrăștiați în tot orașul și chiar într-un număr mare². S-au găsit, de asemenea, și urmele a trei cimitire creștine; cel situat în partea sudică a orașului păstrează și morminte pictate³. Informațiile literare, cum am văzut deja, se referă la episcopi, la martiri și la bisericile din oraș. Fără îndoială, acesta rămâne orașul principal din toată Scythia Minor.

2. *Abrittus*. În această localitate, săpăturile arheologice au scos la iveală ruinele unei bazine bizantine, restaurată de Iustinian⁴, dovadă evidentă a prezenței creștinismului aici.

3. *Argamum*. Oraș refăcut de același Iustinian, Argamum a deținut în perioada sa cea mai înfloritoare două bazine. Cea principală, nu departe de centrul orașului, ocupa o suprafață de 20,20-13,60m. Alături de bazilică se află baptisteriul. A doua bazilică este de dimensiuni mai modeste (20,60-7m) și este foarte posibil ca edificiul aflat în apropierea ei să fi fost folosit ca baptisteriu⁵.

4. *Axiopolis*. Axiopolis a fost o localitate portuară importantă. Martirologiile ne-au transmis numele a diferiți martiri considerați a fi originari din această localitate. Se celebra memoria mai multor sfinți, printre care sfântul Tasius⁶, diferit de sfântul Dasius din Durostorum (Bulgaria), soldat martir, sfinții Chindeas și Ciril⁷ etc. Orașul a fost refăcut de Iustinian⁸. Ceea ce se mai poate cerceta astăzi reprezintă fundațiile unei bazine de cimitir (11,40-4,95m) construită pentru a-i comemora pe acești martiri, cu o absidă semicirculară orientată spre Est (cum se obișnuia în construirea edificiilor sacre), cu diametrul de 2,20m. Zidului meridional i se adaugă o capelă (4-2m). În această capelă, a fost găsită o piatră de mormânt cu textul: „Anthousa, nobila fiică a comitelui

² I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 123-128. Autorul descrie pe scurt și celelalte trei bazine, amintind în note bibliografia pentru fiecare dintre ele.

³ R. NETZHAMMER, *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, București 1918, 76ș.u.

⁴ J. ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, 168.353ș.u.362.

⁵ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 141-144.

⁶ J. ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes...*, 112.

⁷ J. ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes...*, 116-117.

⁸ PROCOPIU, *De aedificiis*, IV, 11, 308.

Gibastes⁹. În apropierea bazilicii au fost descoperite numeroase morminte creștine. În centrul vechiului oraș a fost descoperită o clădire rectangulară (8-12m) cu o piscină în formă de cruce. Toate acestea ne conduc cu gândul la posibilitatea că, în acel loc, ar fi putut exista o bazilică cu baptisteriu¹⁰.

5. *Callatis* (Mangalia). Acesta a fost, de asemenea, unul dintre orașele importante ale provinciei. În colțul Nord-Estic al orașului antic, chiar lângă zidul fortăreței, a fost descoperită o bazilică splendidă de tip sirian, din marmură, din secolul al V-lea, refăcută în perioada dintre secolul al V-lea și al VI-lea. Probabil, în timpul lui Anastasiu I (491-518), această bazilică a fost redimensionată în trei părți distincte: *sanctuarul*, în centru; la Est, *diakonikon*-ul, iar la Vest, *prothesis*-ul, toate aceste părți comunicând între ele¹¹.

6. *Dinogetia*. Restaurată din temelii în timpul lui Dioclețian, pentru a asigura siguranța provinciei în partea ei septentrională, *Dinogetia* prezintă în partea sud-estică o bazilică (16-9,70m) al cărei interior este împărțit în trei nave. Bazilica a fost construită la sfârșitul secolului al III-lea sau în secolul al IV-lea și a fost restaurată în timpul domniei lui Atanasiu I¹².

7. *Halmyris* (La Dunavățul de Sus). Aici sunt cunoscuți sfinții martiri Epictet și Astion, veniți din părțile Orientului pentru a propovădui credința creștină. Au încreștinat mulți localnici, și pentru că i-au „îndepărtat pe mulți de la jertfele datorate zeilor”, în anul 303, au fost martirizați prin decapitare. După libertatea acordată creștinilor în anul 313, a fost construită o biserică în interiorul cetății, unde au fost înhumate osemintele lor, pentru a fi cinstate de comunitatea creștină de aici.

8. *Histria*. Această localitate reprezintă una dintre cele trei mari colonii ale *Scythiei Minor*, împreună cu *Tomis* și *Callatis*. Săpăturile au scos la lumină cinci bazilici creștine din secolul al V-lea și al VI-lea. Una dintre ele, de aproximativ 21 m lungime și 12,50 m lățime, situată aproape de poarta principală a orașului, are și o criptă. O alta (16,20-11,15m), mai aproape de poarta occidentală, a rezultat în urma transformării unei

⁹ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 104-105.

¹⁰ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 158-160.

¹¹ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 104-105.

¹² I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 154-156.

clădiri publice din secolele V-VI într-o bazilică. A treia, cu forme neregulate, a fost construită spre sfârșitul secolului al VI-lea și începutul secolului al VII-lea. A patra este o capelă privată (7,60-6m), probabil pentru aristocrații din oraș. Ultima se afla *extra muros*, în partea occidentală a orașului. Se crede că aceasta era folosită pentru serviciile funerare. Se păstrează și azi diferite fragmente ceramice, imprimate cu semnul crucii. Semnul sacru se află și pe diferite cărămizi. De asemenea, se păstrează și urmele restaurării orașului din timpul împăratului Atanasie I, care s-a realizat probabil la începutul secolului al VI-lea¹³.

9. *Ibida*. *Ibida* a fost o fortăreață romano-bizantină, întinsă pe o suprafață de 24ha. În oraș, s-a descoperit o bazilică de aproximativ 22 m lungime, împărțită în trei nave. Toate se închid spre est cu o absidă semicirculară. Datorită acestor caracteristici, este unică în Scythia Minor. A fost construită spre sfârșitul secolului al VI-lea¹⁴.

10. *Niculitel*. În 1971, săpăturile arheologice au descoperit în această localitate din județul Tulcea o importantă mărturie creștină din secolul al IV-lea: un *martyrion* și o bazilică paleocreștină. Sub pavimentul absidei semicirculare a bazilicii se află cripta, *martyrion*-ul, de formă aproape pătrată, fiecare cu zidurile proprii (de cărămidă), măsurând circa 3,50m. Înălțimea este de 2,25-2,30 m, iar diametrul cupolei măsoară 3 m. În camera mortuară, se află sicriul mare din lemn de formă trapezoidală (1,98 x 1,40m), cu relicvele martirilor Zotic, Attalos, Kamasis și Filip, martirizați la Noviodunum în timpul persecuției lui Dioclețian (303-304). Numele lor sunt scrise pe zidul interior al *martyrion*-ului. Probabil, această bazilică cu *martyrion* a fost construită într-o zonă rurală de vreun proprietar bogat, aici adunându-se creștinii pentru a celebra Euharistia și pentru a-și comemora martirii. În zona bazilicii nu se află nici o altă urmă creștină. Dacă această clădire ar fi în zona unui cimitir, foarte probabil s-ar fi găsit și alte mărturii ale prezenței creștine. Pentru acest motiv, credem că aici este vorba despre o *ecclesia*, și nu despre o *basilica coemeterialis*¹⁵. Actualmente, moaștele acestor martiri se află la Mănăstirea Cicoș din județul Tulcea. Săpăturile arheologice ce au urmat au scos la lumină alte două încăperi, mai mici, lângă cripta celor patru

¹³ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 135-141.

¹⁴ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 178-179.

¹⁵ Mai multe detalii despre această clădire vezi în I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 146-154.

martiri, cu osemintele altor doi martiri, iar o inscripție ne spune că „Aici și acolo [se află] sânge de martiri”. Probabil, aceștia doi au fost martirizați, tot la Noviodunum, în timpul persecuției lui Decius (250-251).

11. *Noviodunum*. Poziția geografică a acestei localități o plasează între orașele strategice cele mai importante. Aici se afla cartierul general al flotei romane pentru Dunărea de Jos. În afară de faptul că celebra memoria mai multor martiri proprii, orașul este important datorită descoperirii unei bazilici cu trei nave (13,80-10,75 m) și cu o absidă semicirculară, care are diametrul de 7,80 m. *Narthex*-ul divizat (2,70 m lățime) atestă caracterul creștin al clădirii. Acest element arhitectonic este o creație greacă ce datează din secolul al V-lea, specific pentru bazilicile paleocreștine. Există mari posibilități ca această bazilică din Noviodunum să dateze încă din perioada împăratului Atanasie I¹⁶. Important de reliefat pentru această biserică, și pentru altele, de altfel, este faptul că este o biserică „martirică”, ridicată peste mormintele martirilor, ce reliefează un creștinism martiric al unei Biserici vii și suferitoare, care știe să-și comemoreze eroii credinței. Această biserică este diferită de celelalte locuri de cult, săli mai mari ale familiilor înstărite, unde se adună comunitatea creștină pentru a celebra Euharistia, sală amenajată și apoi transformată pentru a semăna cu un loc al celebrărilor sacre, pentru a avea acel aspect impus de sacralitatea acțiunilor ce se săvârșesc în ea.

12. *Sucidava*. În această localitate romano-bizantină, prin intermediul săpăturilor arheologice, s-a descoperit fundația unei bazilici, orientată în mod tradițional spre est-vest, cu dimensiuni de 25,50 m lungime și 11,35 m lățime. Ea este împărțită în trei nave, cu o absidă semicirculară și cu un *narthex*. A fost construită probabil la sfârșitul secolului al V-lea sau la începutul celui următor¹⁷.

13. *Troesmis*. Se cunosc astăzi ruinele a trei bazilici din secolul al VI-lea, care ar fi existat în această localitate. Cea mai mare în lungime este de aproximativ 30 m. Bazilica respectivă are o absidă semicirculară, trei nave și un *narthex*. Celelalte două sunt de dimensiuni mult mai mici. Orașul, ca multe altele, a fost restaurat de Iustinian¹⁸.

¹⁶ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 144-145.

¹⁷ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 161.

¹⁸ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 156-157.

14. *Trophaeum Traiani*. Oraș construit de Traian, Trophaeum Traiani a fost restaurat de Constantin cel Mare și de Licinius (313-316). Mai târziu, împăratul Iustinian îl restaurează, pentru ca, spre sfârșitul secolului al VI-lea, să cadă într-o ruină aproape totală, ca și multe alte orașe, de altfel. În afară de monumentul comemorativ al lui Traian, avem prezente aici patru bazine *intra muros* și una în afara zidurilor, în cimitir. Două dintre bazine se află pe strada principală a orașului, aproape de poarta de est. A treia este situată în apropierea porții de vest, iar a patra, în partea occidentală a orașului.

Una dintre bazine, împărțită în trei nave (cea principală are 8 m lățime iar cele laterale, 3,70 m), având și *narthex* (4,40 m lățime), este situată aproape de poarta orientală. Are o criptă sub *presbyterium*, în fața absidei (2,70-2,30 m și 2,50 înălțime), și un *atrium* (18,40-13,50 m). În această criptă au fost descoperite osemintele a cinci defuncți, probabil martiri în persecuțiile lui Dioclețian sau Liciniu¹⁹. Pe partea de sud a bazinei se află un alt edificiu, care era folosit probabil ca *diakonikon*. A fost construit pe la anul 500 și restaurat pe parcursul secolului al VI-lea. Credincioșii cetății îi cinsteau pe acești martiri, și în memoria lor au construit biserica. Din păcate, starea avansată de degradare a osemintelor, cât și inscripțiile grecești ilizibile fac imposibilă identificarea numelor sau a vârstei acestor martiri. Menționăm totuși faptul că expertizele antropologice indică faptul că ar putea fi vorba despre cinci bărbați cu vârste între 25 și 35 de ani.

În față, se află cealaltă bazilică, în forma literei T, singura în această formă din Scythia Minor. Este de dimensiuni mai mari: 33,80 m lungime în interior, nava principală măsoară în lățime 7,10 m, iar cele laterale, 3,30 m. Transversala măsoară 24,10 m. *Narthex*-ul (3 m lățime) este împărțit în trei. Există și un *atrium* (dimensiunile interne: 8-6 m). Alături de bazilică, se află un baptisteriu și alte clădiri.

La 30 m distanță de poarta occidentală se află o altă bazilică, construită pe ruinele unei cisterne romane din secolul al II-lea sau al III-lea. Ulterior (în a doua parte a secolului al V-lea), pe același loc a fost construită o alta. Dimensiunile ei sunt, bineînțeles, modeste.

În nordul străzii principale, în partea occidentală, găsim a patra bazilică. Săpăturile au identificat patru faze în construirea ei: prima sub Constanț al II-lea, în 350, a doua, la începutul secolului al V-lea, a treia

¹⁹ Mai multe detalii despre această descoperire arheologică importantă se află în articolul publicat de N. DĂNILĂ, „O importantă descoperire arheologică la Trophaeum Traiani”, *BOR* 1(1983) 91-97.

fază (probabil cea mai importantă), în timpul lui Iustinian, iar ultima, la sfârșitul secolului al VI-lea. Spre est se află *atrium*-ul, cu un portic triplu, caracteristic pentru bazilicile grecești din secolul al V-lea și al VI-lea. *Narthexul* acoperă o suprafață de 18,10-4,20 m. Trei nave împart naosul. Lățimea celei principale este de 8 m; cele laterale măsoară 4 m fiecare. La o distanță de 3 m de *atrium*, se află baptisteriul, în formă rectangulară. Existența a două baptisterii în același oraș, care nu era prea mare, ne duce cu gândul la faptul că una dintre cele două bazilici care aveau baptisteriu aparțineau unui grup eretic. Dar este o simplă presupunere.

A cincea bazilică, în afara zidurilor, este o *basilica coemeterialis* (15-11 m). A fost construită probabil în timpul lui Constantin cel Mare²⁰.

Acestea sunt locurile în care săpăturile au scos la lumina zilei edificii culturale creștine. În afara acestor localități, trebuie să amintim celelalte orașe (chiar dacă în ele arheologia nu ne-a adus până acum dovezi ale existenței creștine) prezente în izvoarele literare (martirologii, informațiile lui Procopiu, Notitia Episcopatum, Hierocles). Acestea sunt: Aegyssus, Bizone, Caracliu, Carsium, Cius, Constantiniana, Dionysopolis, Lazus, Palmatis, Prislava, Salices, Sanctus Cyrillus, Salsovia, Stratonis, Tirizis (= Trissa), Ulmetum, Zaldapa. De asemenea, fără a putea identifica exact poziția lor geografică, sunt cunoscute din secolul al IV-lea până în secolul al VI-lea numele localităților Gratiana, Noveiustiniana, Pulchra Theodora și Valentiniana. Multe dintre aceste orașe, conform informațiilor parvenite nouă, au avut printre locuitori și numeroși creștini. Le-am prezentat în ordine alfabetică, fără a ne opri cu explicații asupra importanței lor creștine.

În partea finală a acestui articol, voim să prezentăm o reflecție despre creștinismul antic dobrogean, legată de o opinie „publicitară” răspândită în mod intenționat în diverse articole și studii, și anume pluralitatea unor scaune episcopale de aici care să depindă juridic, canonic de scaunul mitropolitan de Tomis.

Un număr atât de mare de localități, precum și cel al bisericilor (30 de bazilici paleocreștine pentru perioada cuprinsă între secolul al IV-lea și secolul al VI-lea), ne face să credem că numai episcopul de Tomis nu reușea să își îndeplinească misiunea pentru atâția creștini, împrăștiați în toată provincia; aceasta în cazul în care în această perioadă și pentru această provincie am putea vorbi despre o organizare creștină diecezană așa cum o înțelegem noi astăzi. Să nu uităm totodată configurarea etnică

²⁰ N. DĂNILĂ, „O importantă descoperire arheologică la Trophaeum Traiani”, 161-177.

și lingvistică (greco-latină) a Scythiei Minor²¹, care ne conduce spre o altă ipoteză, și anume spre posibilitatea existenței unei pluralități de sedii episcopale. Inscripțiile ne demonstrează că, din secolul al IV-lea până în cel de-al VI-lea, printre creștinii prezenți aici se aflau greci și romani. La Tomis și la Axiopolis vor apărea și nume gote. De asemenea, provincia a fost asediată de huni (în secolul al V-lea), de avari și de slavi (din secolul al VI-lea mai departe), iar unele dintre numele lor apar în inscripții creștine. Probabil că acești cuceritori încreștinați ar fi voit să aibă propriul episcop, dar ne lipsesc mărturiile care să ateste așa ceva. Un alt fapt asupra căruia trebuie să reflectăm îl reprezintă problema autonomiei locale a orașelor. După modelul antic al orașelor grecești și romane, această autonomie era destul de puternică. Credem că și pentru perioada care ne interesează autonomia se păstra în provincie. Astfel, era redusă influența episcopului de Tomis, pentru a face mai mult loc unui episcop din orașul propriu.

Aceste considerații finale, care în mod indirect vor să susțină ideea că în Scythia Minor era nevoie de mai multe scaune episcopale, au un caracter general. Credem că valoarea lor este relativă, întrucât arheologia și izvoarele literare nu ne-au transmis nici o dovadă care să poată susține din punct de vedere istoric existența altor sedii episcopale sau măcar câteva nume ale unor episcopi pentru alte orașe din provincie, care să depindă de episcopul din Tomis.

²¹ Dovedită de descoperirile arheologice. Cf. R. POPESCU, *Inscripțiile grecești și latine descoperite în România*, București 1976; IDEM, *De la Dunăre la mare, mărturii istorice și monumente de artă creștină*, Galați 1977.